

ERKIN A'ZAM NASRIDA TAKRORNING EMOTSIONAL-EKSPRESSIV VA PRAGMATIK FUNKSIYALARI

Mohichehra Rustamovna NAMOZOVA

tayanch doktorant

Termiz davlat universiteti

Termiz, O'zbekiston

E-mail: mnamozova64@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-2545-8226>

Annotatsiya

Maqolada Erkin A'zam nasrida takror hodisasining emotsional-ekspressiv va pragmatik funksiyalari lingvopoetik nuqtayi nazardan tadqiq etilgan. Tadqiqot materiali sifatida yozuvchining “Pakananing oshiq ko'ngli”, “Shoirning to'yi”, “Bizning tog'a”, “Anoyining jaydari olmasi” hamda “Shovqin” asarlaridan olingan parchalar tanlangan. Tavsifiy, kontekstual, lingvopoetik, pragmatik va qiyosiy tahlil usullari asosida leksik, sintaktik, morfologik hamda kompozitsion takrorlarning badiiy vazifalari aniqlangan.

Tayanch so'zlar: takror, lingvopoetika, emotsionallik, ekspressivlik, pragmatika, aktualizatsiya, psixologizm, ichki monolog, kinoya, Erkin A'zam.

ЭМОЦИОНАЛЬНО-ЭКСПРЕССИВНЫЕ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ПОВТОРА В ПРОЗЕ ЭРКИНА АЗАМА

Мохичехра Рустамовна НАМОЗОВА

базовый докторант

Термезский государственный университет

Термез, Узбекистан

Аннотация

В статье с лингвопоэтической точки зрения исследуются эмоционально-экспрессивные и прагматические функции повтора в прозе Эркина Азама. В качестве материала исследования были отобраны фрагменты из произведений писателя «Pakananing oshiq ko'ngli» (Влюбленная душа карлика), «Shoirning to'yi» (Свадьба поэта), «Bizning tog'a» (Наш дядя), «Anoyining jaydari olmasi» (Простая яблочка простофили) и «Shovqin» (Шум). На основе описательного, контекстуального, лингвопоэтического, прагматического и сравнительного методов анализа определены художественные функции лексических, синтаксических, морфологических и композиционных повторов.

Ключевые слова: повтор, лингвопоэтика, эмоциональность, экспрессивность, прагматика, актуализация, психологизм, внутренний монолог, ирония, Эркин Азам.

Badiiy matnda takror hodisasi ko‘pincha bir so‘z, birikma yoki sintaktik modelning qayta qo‘llanishi sifatida izohlanadi. Biroq uning estetik qiymati faqat formal takrorlanish bilan belgilanmaydi. Takror ma’lum kommunikativ maqsadga bo‘ysunganida til birligining lug‘aviy ma’nosidan tashqari qo‘shimcha emotsional, baholovchi va pragmatik mazmun hosil qiladi. Shu sababli zamonaviy stilistika va lingvopoetikada takror axborotni ko‘paytiruvchi vosita emas, balki mavjud mazmunni kuchaytiruvchi, matnning muhim nuqtalarini ajratuvchi va muallif bilan o‘quvchi o‘rtasidagi estetik muloqotni tashkil etuvchi hodisa sifatida qaraladi [1; 3; 4].

Erkin A‘zam nasri inson ruhiyatining murakkab va ziddiyatli holatlarini ixcham, tabiiy hamda kinoyaviy ifoda vositalari orqali ochib berishi bilan ajralib turadi. Yozuvchi qahramonning ichki iztirobi, ikkilanishi, o‘zini o‘zi oqlashi, yashirin noroziligi yoki samimiy mehrini ko‘pincha keng psixologik tavsiflar bilan emas, balki takrorlanuvchi nutqiy birliklar vositasida his qildiradi. Adib poetikasida takror voqeani tasvirlashdan ko‘ra, voqeani idrok etayotgan inson ongining harakatini ko‘rsatishga xizmat qiladi. Bu jihat takrorini Erkin A‘zam individual uslubining faol lingvopoetik belgilaridan biri sifatida o‘rganishni taqozo etadi [5; 6].

O‘zbek tilshunosligida ekspressivlik masalasi til birliklarining hissiy-ta’sirchan imkoniyatlari bilan bog‘liq holda tadqiq etilgan. A. Abdullayev ekspressivlikni nutqning ta’sir kuchini oshiruvchi vositalar tizimi sifatida tavsiflaydi [1]. M. Yo‘ldoshev badiiy matnni lingvopoetik tahlil qilishda shakl va mazmun birligi, poetik aktuallashuv va til birliklarining matn ichidagi funksional munosabatini asosiy tamoyillar sifatida belgilaydi [3; 4]. Pragmatik yondashuvda esa til birligining qiymati uning adresatga ko‘rsatadigan ta’siri, muallif maqsadi va kommunikativ vaziyat bilan belgilanadi [2; 13].

Jahon stilistikasida ham takrorning asosiy xususiyati uning matndagi oddiy qaytariq emas, balki foregrounding – muayyan birlikni oldingi planga chiqarish vositasi ekanligi bilan izohlanadi. I. R. Galperin, G. Leech va M. Short badiiy nutqda parallelizm, qaytariq va ritmik tuzilish semantik ta’kid, emotsional intensivlik hamda

matn yaxlitligini yuzaga keltirishini ko'rsatadilar [7; 8]. R. Jakobsonning poetik funksiya haqidagi qarashlari ham xabarning shakliy tashkil etilishi mazmunni qayta idrok ettirishini asoslaydi [9].

Erkin A'zam ijodiga bag'ishlangan tadqiqotlarda yozuvchi nasridagi kinoya, obraz yaratish, ichki drammatizm, ruhiy tahlil va badiiy shartlilik masalalari yoritilgan [5; 6]. Biroq takrorning emotsional-ekspressiv va pragmatik vazifalarini yagona tizimda, turli sathdagi birliklar misolida tasniflash masalasi alohida tadqiqotni talab qiladi.

Emotsionallik qahramon yoki muallifning hissiy holatini ifodalasa, ekspressivlik shu holatning o'quvchiga kuchli ta'sir bilan yetkazilish darajasini bildiradi. Takror bu ikki qatlamni birlashtiradi: u bir tomondan ichki kechinmaning davomiyligi va intensivligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan adresatni mazkur kechinmaga hissiy jihatdan sherik qiladi. Erkin A'zam nasrida ayniqsa fe'l takrori qahramon ruhiyati dinamikasini berishda samarali qo'llanadi.

“Kelib-kelib endi, rashkka o‘rin qolmagan bo‘lsa-da aytolmadim. Qo‘rqdim, nimadandir qo‘rqdim. Hanuz qo‘rqaman...” (“Bizning tog‘a” hikoyasi)

Ushbu parchada “qo‘rqdim” fe'lining qayta qo'llanishi bir martalik holatni emas, ongda davom etayotgan ruhiy bosimni ifodalaydi. Birinchi “qo‘rqdim” kechinmaning nomini ataydi, ikkinchi qo'llanish uning sababini noaniqlashtirib, ichki bezovtalikni chuqurlashtiradi, “hanuz qo‘rqaman” shakli esa hissiyotni o'tgan zamondan hozirgi zamonga ko'chiradi. Natijada vaqt va emotsiya birikib, qahramonning qo'rquvi o'tkinchi emas, barqaror psixologik holat ekanligi anglashiladi. Takrorning ekspressivligi aynan shu grammatik-zamoniylilik orqali yuzaga keladi.

Takror psixologik tasvirda tafakkurning tabiiy aylanma harakatini ham aks ettiradi. Kuchli hayajon yoki ichki ikkilanish holatida inson bir fikrga qayta-qayta murojaat qiladi. Badiiy matnda bunday qaytish nutqiy birliklar tizimi orqali ko'rinadi.

Erkin A'zam qahramonning kuzatuv va his-tuyg'usini quyidagi parcha orqali ifodalaydi:

“Unga, uning yuz ifodalariga tikilib-tikilib qaragan chog'larida angladi. U har gal har xil qiyofa, har xil kayfiyatda... Yangi va yangi, xilma-xil.”

(“Pakananing oshiq ko'ngli” qissasi)

“Tikilib-tikilib” reduplikativ shakli nigohning oddiy davomiyligini emas, qahramon e'tiborining bir nuqtaga qadalganini bildiradi. “Har xil qiyofa, har xil kayfiyat” parallel modeli va “yangi va yangi” birikmasi esa obyektning o'zgarishini emas, uni idrok etayotgan subyekt ruhiyatidagi yangilanishni aktuallashtiradi. Demak, takror tashqi portretni tasvirlashdan ko'ra, Pakananing muhabbat ta'sirida shakllanayotgan idrokini ifodalashga xizmat qiladi.

Emotsional-ekspressiv ta'sir tabiat tasvirlarida ham kuzatiladi. Bunda takror inson ruhiyati bilan peyzaj o'rtasida semantik ko'pri hosil qiladi.

“Bahorda shunday... shivirlashadi, sirlashadi, hasratlashadi. Odamlarga o'xshab. Bahorda shunday, bahorda. Kuzda esa kuyib-kuyib yig'lashadi...”

(“Anoyining jaydari olmasi” hikoyasi)

Parchadagi fe'llar ketma-ketligi gradatsion rivojlanish hosil qiladi: “shivirlashadi”dan “sirlashadi”ga, undan “hasratlashadi”ga o'tish tabiatni insoniy kechinmalar bilan jonlantiradi. “Bahorda shunday, bahorda” kompozitsion qaytariqi tasvirning hissiy markazini mustahkamlaydi. “Kuyib-kuyib yig'lashadi” reduplikatsiyasi esa kuz manzarasini oddiy fasliy holatdan iztirob timsoliga aylantiradi. Shu tariqa takror peyzajni ruhiy tasvirga aylantiruvchi ekspressiv vosita bo'lib xizmat qiladi.

Badiiy matn pragmatikasi muallifning o'quvchi idrokiga ta'sir qilish, uning e'tiborini muayyan semantik markazga yo'naltirish va baholash pozitsiyasini shakllantirish usullarini o'rganadi. Takrorlangan birlik yangi fakt bermasligi mumkin, ammo u mavjud mazmunning konseptual salmog'ini oshiradi. Shu ma'noda takror mantiqiy ortiqchalik emas, poetik aktualizatsiya vositasidir [2; 3; 13].

Erkin A'zam uslubida takror ko'pincha muallif yoki personajning baholovchi munosabatini ochiq hukmsiz ifodalaydi. Ayniqsa, reduplikativ shakllar va bir xil sintaktik qoliplarning ketma-ketligi kinoya, rashk, alam yoki istehzoni kuchaytiradi. Bu holatda takror predmetning obyektiv belgisidan ko'ra, uni idrok etayotgan shaxsning subyektiv nuqtayi nazarini ifodalaydi.

“Qiz-juvon unga pashshadek yopishgani yopishgan! Xo'shro'y-xo'shro'y ne-ne nozaninlar... Oldilarida bir finjon-bir finjon qahva...” (“Pakananing oshiq ko'ngli” qissasi).

“Yopishgani yopishgan” konstruksiyasi holatning uzluksizligi va qahramon nazaridagi me'yordan ortiqqligini bildiradi. “Xo'shro'y-xo'shro'y” sifat takrori go'zallik belgisini kuchaytirish bilan birga, rashk aralash bahoni yuzaga keltiradi. “Bir finjon-bir finjon” esa distributiv miqdorni ko'rsatishdan tashqari, kuzatuvchi nigohidagi istehzoni va voqeaning zerikarli takroriyligini ifodalaydi. Shu tariqa takror voqelikka qo'yilgan yashirin emotsional bahoning lingvistik ko'rsatkichiga aylanadi.

Takror qahramon obrazini individuallashtirish va uning boshqa personajlar orasidagi mavqeyini belgilashda ham faol. Bunday hollarda bir nominativ birlik matn davomida semantik jihatdan boyib, oddiy nomdan badiiy konsept darajasiga ko'tariladi.

“Boshqa vaqt andak tabassum, andak istehzo bilan – “tog'a”, “tog'amiz”... Kenjavoyga kelganda esa – yo'q, u kishi – tog'a, tog'amiz.” (“Bizning tog'a” hikoyasi)

“Tog'a”, “tog'amiz” birliklarining takrori oddiy qarindoshlik nomini ifodalash bilan cheklanmaydi. Takror har bir kontekstda yangi emotsional ottenkani – samimiyat, hurmat, kulgi va ma'naviy yaqinlikni jamlaydi. Natijada “tog'a” nominatsiyasi personajning oiladagi alohida mavqeyi va ruhiy portretini ifodalovchi kalit birlikka aylanadi. Bu funksiyani xarakterologik-mnemonik funksiya deb belgilash mumkin: takror obraz belgisini o'quvchi xotirasida mustahkamlaydi.

Takror faqat alohida gap yoki mikromatn doirasida emas, butun epizodning kompozitsion tuzilishida ham muhim vazifa bajaradi. Qaytariluvchi birliklar matnning semantik qismlarini bir-biriga bog‘laydi, boshlang‘ich motivni qayta tiklaydi va hissiy kulminatsiyaga olib keladi. Shu sababli u matn yaxlitligini ta‘minlovchi kohesiv vosita sifatida ham baholanadi [4; 7; 8].

Kompozitsion takror o‘quvchining emotsional xotirasiga ham ta‘sir qiladi. Matn davomida qayta uchraydigan birlik avvalgi kontekstni tiklaydi, unga yangi ma‘no qo‘shadi va obraz yoki motivning badiiy salmog‘ini oshiradi. Erkin A‘zam nasrida “qo‘rquv”, “dunyo”, “yo‘q”, “tog‘a” kabi takrorlanuvchi markazlar qahramonning ruhiy holati va muallifning estetik niyatini bir nuqtada birlashtiradi. Shu jihatdan takror matnni faqat bog‘lamaydi, balki uni talqin qilish yo‘nalishini ham belgilaydi.

Takror turi	Matniy ko‘rinish	Yetakchi funksiya	Badiiy-pragmatik natija
Fe‘l takrori	“Qo‘rqdim... qo‘rqdim. Hanuz qo‘rqaman”	Psixodinamik	Kechinmaning davomiyliigi va ichki taranglikni his qildiradi
Sintaktik parallelizm	“Yo‘q... emas”	Aktualizatsion	O‘quvchi e‘tiborini yashirin semantik markazga yo‘naltiradi
Nominativ takror	“Dunyo... Dunyo...”; “tog‘a, tog‘amiz”	Konseptual-xarakterologik	Dunyoqarash formulasini va obrazning barqaror belgisini yaratadi
Reduplikatsiya	“tikilib-tikilib”, “xo‘shro‘y-xo‘shro‘y”	Emotsional-baholovchi	Intensivlik, davomiylik, rashk yoki kinoyani kuchaytiradi
Noaniq miqdor takrori	“ne-ne ulug‘lar, ne-ne allomalar”	Pragmatik-kompensator	Qahramonning o‘zini o‘zi ishontirish mexanizmini ochadi
Kompozitsion	“Bahorda shunday,	Kohesiv-	Epizodning hissiy markazi va

Takror turi	Matniy ko‘rinish	Yetakchi funksiya	Badiiy-pragmatik natija
qaytariq	bahorda”	kompozitsion	matn yaxlitligini ta’minlaydi

Jadvaldan ko‘rinadiki, takrorning emotsional-ekspressiv va pragmatik vazifalari ko‘pincha bir-biridan ajralmaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Erkin A‘zam nasrida takror oddiy stilistik qaytariq emas, badiiy matnning emotsional, semantik va kommunikativ qatlamlarini birlashtiruvchi ko‘p funksiyali lingvopoetik vositadir. Takrorning emotsional-ekspressiv funksiyasi qahramonning qo‘rquv, iztirob, ikkilanish, rashk, umid va ruhiy qarshilik kabi kechinmalarini nafaqat nomlash, balki ularni o‘quvchiga bevosita his qildirishda namoyon bo‘ladi. Takrorning pragmatik funksiyasi semantik markazni aktuallashtirish, muallifning yashirin bahosini ifodalash va o‘quvchining talqin yo‘nalishini boshqarish orqali yuzaga chiqadi. Muallif ko‘pincha tayyor xulosa bermaydi; takrorlar tizimi adresatni mustaqil estetik xulosaga olib keladi. Shunday qilib, takror Erkin A‘zam individual uslubida qahramon psixologiyasini chuqurlashtiruvchi, muallifning kommunikativ strategiyasini amalga oshiruvchi, o‘quvchi hissiyoti va tafakkuriga ta’sir ko‘rsatuvchi hamda badiiy matnning lingvopoetik yaxlitligini ta’minlovchi yetakchi vositalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayev A. O‘zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. – Toshkent: Fan, 1983. – 88 b.
2. Hakimov M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 176 b.
3. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 160 b.
4. Yo‘ldoshev M., Isaqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – 112 b.
5. Shofiyev O. Erkin A‘zam nasri badiiyati (kinoya va obraz). – Samarqand, 2019.

6. Shofiyev O. Erkin A'zam nasri poetikasi: monografiya. – Termiz, 2026. – 257 b.
7. Гальперин И. Р. Стилистика английского языка. – Москва: Высшая школа, 1981. – 334 с.
8. Leech G., Short M. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose. 2nd ed. – London: Pearson Longman, 2007. – 424 p.
9. Jakobson R. Linguistics and Poetics // Style in Language / ed. T. A. Sebeok. – Cambridge, MA: MIT Press, 1960. – P. 350–377.
10. A'zam E. Kechikayotgan odam: qissalar. – Toshkent: Sharq, 2002. – 446 b.
11. A'zam E. Ertak bilan xayrlashuv: qissalar va hikoyalar. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007. – 200 b.
12. A'zam E. Shovqin: roman, qissa, hikoyalar. – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – 288 b.
13. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 286 b.